

IZASŁAW FRENKEL
ZYGMUNT ŻEKOŃSKI
Warszawa

PRÓBA TRÓJDZIELNEGO PODZIAŁU LUDNOŚCI POLSKI WEDŁUG ŹRÓDEŁ UTRZYMANIA W 1960 R.

Wśród wielu poszukiwań¹, jakie prowadzone były w ciągu ostatnich lat, istotne miejsce zajmują próby uzupełnienia tradycyjnie przyjętego w Polsce dwudzielnego podziału ludności na rolniczą i nierolniczą przez trójdzielny uwzględniający również, jako odrębną kategorię grupę ludności o mieszanych rolniczo-nierolniczych źródłach utrzymania (powszechnie nazywanej grupą robotników-chłopów). Mimo istniejących w tym zakresie osiągnięć, omawiany problem wciąż jeszcze znajduje się w stadium eksperymentowania. Dopracowania wymagają zwłaszcza dwa zagadnienia. Po pierwsze, uzasadnienie potrzeby nowego podziału ludności wg źródeł utrzymania wychodząc z kryteriów najogólniej zwanych dochodowo-konsumpcyjnymi, tzn. uwzględniających potrzeby analizy całokształtu warunków bytu poszczególnych warstw ludności; po drugie, oparcie tego podziału o dane powszechnych spisów ludności. Rozważania wokół tych zagadnień, połączone z próbą dokonania — w oparciu o wyniki Powszechnego Spisu Ludności 1960 r.² — trójdzielnej klasyfikacji ludności wg źródeł utrzymania stanowią podstawową treść niniejszego opracowania. Mimo iż przyjęte kryteria podziału i ogólny punkt widzenia można ocenić jako jednostronny (konsumpcyjno-dochodowy), wyniki przedstawionej próby klasyfikacji mogą, jak się zdaje, tworzyć podstawę dla wielokierunkowych badań.

Rozporządzalny stan wiedzy o grupie ludności utrzymującej się z mieszanych źródeł dochodu, aczkolwiek wciąż jeszcze bardzo fragmentaryczny, jest w pełni wystarczający, aby uzasadnić wniosek o odrębności i spe-

¹ Artykuł niniejszy stanowi fragment większej pracy: „Próba przestrzennego podziału ludności wg źródeł utrzymania — warunków bytu w 1960 r.”, przygotowanej w sierpniu 1963 r. dla Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. W przygotowaniu materiału do w/w pracy brał udział mgr M. Opara.

² Por. Spis Powszechny z dn. 6. XII. 1960 r. Wyniki opracowane metodą reprezentacyjną. Ludność, Gospodarstwa Domowe. Mieszkania, Uwagi wstępne. Tabl. 9, W-wa 1962. Na marginesie warto zaznaczyć, że w świetle otrzymanych już dla niektórych województw pełnych wyników Spisu Powszechnego, reprezentacyjność próby, na której oparto niniejsze opracowanie jest bardzo wysoka.

cyfice warunków bytu tej grupy w zestawieniu z sytuacją ludności utrzymującej się wyłącznie ze źródeł rolniczych bądź nierolniczych. Prą-
 źródłem tej odrębności jest dwoistość pracy i dochodów w ramach go-
 spodarstwa domowego związana z jednoczesnym posiadaniem ziemi (go-
 spodarstwa rolnego) i pracą poza rolnictwem. Fakt ten jest z kolei czyn-
 nikiem, wyznaczającym dwoistość całokształtu sytuacji życiowej rozpa-
 trywanej grupy, jej aspiracji, systemów wartościowania oraz wzorców
 i motywów postępowania, a przede wszystkim tego, co nazywamy wa-
 runkami bytu — życia ludności. Wobec braku obowiązującej definicji
 i zakresu tej kategorii, roboczo przyjmujemy, iż pod pojęciem warunki
 bytu rozumiemy spożycie materialne i niematerialne dóbr i usług, wa-
 runki mieszkaniowe, warunki i uciążliwość prac (wraz z problemem do-
 jazdów do pracy), ilość czasu wolnego i sposób jego wykorzystania.

Poniższy schemat stanowi próbę uproszczonego scharakteryzowania
 różnych kierunków ciążenia, a w konsekwencji i odrębności ludności mie-
 szanej pod względem warunków bytu ¹.

Wyszczególnienie	Ludność rolnicza „czysta”	Ludność mieszana	Ludność pozarolni- cza „czysta”
I. Ogólny poziom spożycia rolnego (wydatki konsumpcyjne)	←————→	————→	————→
II. Warunki mieszkaniowe	←————→	————→	————→
— zagęszczenie	←————→	————→	————→
— wyposażenie mieszkań	————→	————→	————→
III. Struktura wydatków konsumpcyjnych	————→	————→	————→
— wydatki na żywność	————→	————→	————→
— spożycie naturalne	←————→	————→	————→
— wydatki na ubiór	————→	————→	————→
IV. Udział w spożyciu zbiorowym	————→	————→	————→
— ubezpieczenia społeczne	————→	————→	————→
— oświata podstawowa	←————→	————→	————→
— szkolnictwo średnie i wyższe	————→	————→	————→
— urządzenia kulturalne	————→	————→	————→
V. Warunki pracy, czas pracy i jej uciążliwość	←————→	————→	————→
VI. Posiadanie ziemi — warsztatu indywidualnego — zabudowań mieszkalnych	←————→	————→	————→
VII. Częstotliwość i formy kontaktu ze środowiskiem pozarolniczym (miejskim)	————→	————→	————→

Jak wynika z przytoczonego schematu ludność mieszana w szeregu
 wymienionych cech jest bardziej zbliżona (strzałki) do ludności „czystej”
 rolniczej bądź pozarolniczej. W niektórych cechach, jak np. w ogólnym
 poziomie spożycia trudno jest w obecnym stanie badań trafnie ocenić,
 której grupie jest bliższa ludność mieszana. Prawdopodobnie są to cechy,

¹ Przytoczony schemat został szerzej rozwinięty i uzasadniony w opracowaniu:
 por. notkę na s. 1.

w których ma miejsce silne wewnętrzne zróżnicowanie, wymagające specjalnych badań rozwarstwiających. Niezależnie jednak od całej gamy wewnętrznego zróżnicowania, cechą charakterystyczną omawianej grupy jest jej wyraźna odrębność w stosunku do pozostałych grup ludności. Drugą cechą wyróżniającą tę grupę jest jej przejściowy charakter, aczkolwiek termin przejściowy należy rozumieć raczej w sposób względny. W pewnych rejonach bowiem obserwujemy rodziny mieszane od kilku pokoleń wykazujące stosunkowo dużą trwałość.

Analizowane przez nas trzy grupy ludności możemy zdefiniować następująco.

Ludność rolnicza „czysta” utrzymuje się wyłącznie z pracy w rolnictwie i zamieszkuje w gospodarstwach domowych, w których wszyscy zawodowo-czynni pracują w rolnictwie (posiadają ziemię). W zasadzie żyją w otoczeniu wiejskim, poważna część konsumowanej żywności ma charakter naturalny. Czas pracy tej grupy ludności, poza pracownikami sektora państwowego, nie jest znormalizowany, ich dochody przeznaczone na konsumpcję mogą podlegać silniejszym wahaniom, stopień korzystania ze spożycia zbiorowego bardzo niski.

Ludność pozarolnicza „czysta” utrzymuje się wyłącznie z pracy w zawodach pozarolniczych i zamieszkuje w gospodarstwach domowych, w których wszyscy zawodowo-czynni pracują wyłącznie w zawodach pozarolniczych lub utrzymują się z funduszy publicznych (renciści, emeryci, stypendyści itp.). Żyją w otoczeniu przeważnie miejskim lub w osiedlach. Czas pracy jest znormalizowany, stopień korzystania ze spożycia zbiorowego stosunkowo wysoki. Konsumpcja naturalna żywności występuje w zasadzie tylko z ogródków działkowych. Podlegają silnym wpływom stylu życia, bytowania środowisk, do których należą lub, na których się wzorują.

Ludność „mieszana” utrzymuje się jednocześnie z pracy w rolnictwie i poza rolnictwem, zamieszkuje w gospodarstwach domowych, w których zawodowo-czynni pracują jednocześnie w rolnictwie i poza rolnictwem, albo część czynnych pracuje w rolnictwie, a część w zawodach nierolniczych. Żyją głównie w otoczeniu wiejskim, albo w okolicach podmiejskich, w małych miastach i posiadają ziemię. Długość dnia roboczego w zdecydowanej większości gospodarstw (zatrudnionych) znacznie przekracza ustawowy czas pracy. Udział w spożyciu zbiorowym wyraźnie większy niż u ludności rolniczej, aczkolwiek nie osiągający poziomu ludności pozarolniczej. Część ich spożycia żywności ma charakter naturalny. Podlegają rosnącym wpływom wzoru życia ludności pozarolniczej poprzez stały kontakt (w pracy) ze środowiskiem pozarolniczym. Grupę tę charakteryzuje niejednorodność w wielu cechach, wynikająca między innymi z różnic w natężeniu oddziaływania czynników tradycyjnych, z częstego przebywania w środowisku wiejskim i działania przykładu społeczności wiejskiej.

W jakim stopniu sposób opracowania danych powszechnego spisu ludności w Polsce z grudnia 1960 r. zabezpieczał realizację przedstawionej powyżej koncepcji trójdzielnego podziału ludności wg źródeł utrzymania?

W obydwu powojennych spisach powszechnych podstawowy schemat klasyfikacji ludności wg źródeł utrzymania obejmował jedynie podział

ludności na rolniczą i nierolniczą. Tak więc w schemacie tym problem ludności mieszanej nie został nawet postawiony. Biorąc jednak pod uwagę narastającą potrzebę wyodrębnienia tej grupy ludności jeszcze w trakcie prac nad programem Spisu Powszechnego 1960 r. powstała koncepcja opracowania wyników spisu nie tylko w układzie tradycyjnym, tzn. w podziale na ludność rolniczą i nierolniczą, lecz również w układzie nowym zabezpieczającym możliwość trójdzielnego podziału ludności wg źródeł utrzymania. Co prawda przedstawione dotychczas przez GUS wyniki nie zawierają takiego podziału, pozwoliły jednak dokonać podziału ludności Polski wg trzech źródeł utrzymania¹. Uwzględniając tę możliwość do poszczególnych grup zaliczono następujące kategorie ludności.

I. Ludność czysto rolnicza

1. Ludność w gospodarstwach domowych, w których wszyscy zawodowo-czynni pracują wyłącznie w danym gospodarstwie rolnym.
2. Ludność rolnicza w państwowych i spółdzielczych gospodarstwach rolnych.
3. Ludność rolnicza w gospodarstwach zbiorowych².

II. Ludność mieszana

1. Ludność w indywidualnych gospodarstwach rolnych, w których co najmniej 1 osoba zawodowo-czynna pracuje (wyłącznie, głównie, lub ubocznie) poza gospodarstwem.
2. Ludność w indywidualnych gospodarstwach rolnych, w których nie wykazano osób zawodowo-czynnych.

III. Ludność czysto nierolnicza

1. Ludność w gospodarstwach domowych, w których wszyscy zawodowo-czynni pracują wyłącznie poza rolnictwem.
2. Ludność w gospodarstwach domowych (poza ludnością w indywidualnych gospodarstwach rolnych), w których nie wykazano osób zawodowo-czynnych.
3. Ludność nierolnicza w gospodarstwach zbiorowych.

Należy zwrócić uwagę, że w stosunku do tradycyjnego nowość przedstawionego podziału nie ogranicza się tylko do tego, że oprócz grup rolniczej i nierolniczej wyodrębniono jeszcze trzecią, która poprzednio wchodziła częściowo do jednej, częściowo do drugiej grupy. Nowum polega na wprowadzeniu innej jednostki grupowania. Podział ludności na rolniczą i nierolniczą opierał się bezpośrednio na klasyfikowaniu każdej osoby z oddzielną, podczas gdy proponowany podział trójdzielny za podstawową jednostkę przyjmuje gospodarstwo domowe, którego klasyfikacja do tej czy innej grupy stanowi dopiero odskocznię do odpowiedniej klasyfikacji ludności. Oznacza to, że wg zasad stosowanych w spisach ludności, w gospodarstwach o niejednorodnym, rolniczo-nierolniczym składzie zawodowo-czynnych, ludność z jednego gospodarstwa domowego, stanowiącego naturalną jednostkę dochodowo-konsumpcyjną, klasyfiko-

¹ Szczegółowy opis metody szacunku zawiera podstawowe opracowanie.

² Gospodarstwa zbiorowe obejmują hotele robotnicze, bursy, szpitale, domy starców itp. Część ludności w tych gospodarstwach oświadczyła, że utrzymuje się z rolnictwa, a część ze źródeł nierolniczych.

wano do różnych grup ludności¹, co w konsekwencji musiało prowadzić do poważnych zniekształceń w ocenach poziomu dochodów i konsumpcji na głowę ludności rolniczej i nierolniczej, zniekształceń tym większych, im większy był odsetek ludności mieszananej. Natomiast podział trójdzielny zakłada, że wszyscy członkowie danego gospodarstwa domowego są zaszeregowani do tej samej kategorii ludności, co stwarza znacznie dogodniejszą podstawę do prawidłowego określania poziomu dochodów i konsumpcji. Należy przy tym zaznaczyć, że podział ludności na 3 grupy, oparty o klasyfikację indywidualną (tzn. poszczególnych osób a nie gospodarstw domowych) nie wydaje się rozwiązaniem najlepszym, albowiem podobnie jak przy podziale dwudzielnym, rozbija naturalną jednostkę dochodowo-konsumpcyjną jaką jest gospodarstwo domowe.

*
* *

Najogólniejsze wyniki przeprowadzonego szacunku, charakteryzujące podział ludności Polski i województw na czysto rolniczą, mieszaną i czysto nierolniczą prezentują dane zawarte w tabeli 1.

Liczby charakteryzujące podział ludności wg źródeł utrzymania zwykło się traktować jako jeden z syntetycznych wskaźników struktury ekonomicznej kraju czy regionu i stopnia jego rozwoju. Już podział ludności tylko na dwie grupy — rolniczą i nierolniczą — daje najogólniejszą charakterystykę tych zjawisk. Według danych GUS, ludność rolnicza w Polsce w 1960 r. stanowiła 38,2% ogółu ludności, a nierolnicza 61,8%. Liczby te są w zupełności wystarczające dla charakterystyki tego faktu, że współczesna Polska znajduje się wśród krajów, w których nierolnicze działy gospodarki narodowej stały się już dominantą życia gospodarczego. Skądinąd jednak wiadomo, że ten przeskok od struktury rolniczej do struktury przemysłowej był bardzo głęboki i dokonał się w stosunkowo bardzo krótkim okresie czasu. Już chociażby tylko te dwa fakty, a można by ich przytoczyć znacznie więcej, świadczą o tym, że siła powiązań między starą i nową strukturą ekonomiczną oraz skala elementów pośrednich muszą być znaczne i odgrywają istotną rolę w najróżniejszych dziedzinach życia gospodarczego i społecznego. Jednak fakty te mogą ująć uwagę, jeżeli całą ludność dzieli się tylko na dwa agregaty: rolniczy i nierolniczy. Natomiast problem ten ujawnia się z całą ostrością w omawianym podziale ludności na 3 grupy. Zawarte w tab. 1 liczby wskazują,

¹ Sposób klasyfikowania ludności do rolniczej i nierolniczej mogą zilustrować następujące przykłady konkretnych rozwiązań stosowanych w trakcie powszechnego spisu 1960 r.

Przykład 1. Gospodarstwo domowe rolne składające się z 4 osób: dwóch dorosłych pracujących i dwojga dzieci nie pracujących. Z osób dorosłych gospodarz pracuje nie tylko w swoim gospodarstwie, lecz i w zakładzie przemysłowym, przy czym pracę w tym ostatnim wskazał jako pracę główną, gospodyni natomiast pracuje tylko w swoim gospodarstwie i stale pomaga przy pracach polnych. Jako głowę gospodarstwa domowego uznano gospodarza. W takiej sytuacji, zgodnie z obowiązującymi zasadami gospodarza oraz dzieci zaliczono do utrzymujących się ze źródeł nierolniczych, a gospodynię do ludności rolniczej.

Przykład 2. Gospodarstwo jak wyżej, z tą różnicą, że gospodarz pracuje głównie w rolnictwie, a gospodyni posiada stałą pracę w GS. W tym wypadku gospodarza wraz z dziećmi zaliczono do ludności rolniczej, a gospodynię do ludności nierolniczej.

że chociaż liczba ludności utrzymującej się głównie ze źródeł nierolniczych wynosi prawie 62%, jednak udział ludności dla której działy nierolnicze stanowią wyłączne źródło utrzymania wynosi nie więcej niż 47%. Pozostałe 15% ludności nierolniczej, czyli ponad 4,3 mln osób, nie ode-rwało się jeszcze całkowicie od rolnictwa, co nadal wywiera istotny wpływ, zarówno na ogólne warunki bytu, jak i motywy postępowania tej grupy ludności.

Porównując liczby ludności rolniczej wg danych GUS z szacowaną przez nas liczbą ludności czysto rolniczej, otrzymamy podobną, choć na mniejszą skalę, rozpiętość. Pierwsza liczba wynosi 38,2% ludności ogółem, druga 30,5%. Oznacza to, że dla ok. 8%, czyli blisko 2,3 mln osób, które w oficjalnej statystyce figurują w grupie ludności rolniczej, praca poza rolnictwem stanowi mniej lub bardziej istotne źródło uzupełnienia dochodów i czynnik szeregu innych przemian ekonomicznych, społecznych i psychologicznych.

Z powyższego wynika, że zarówno wśród ludności rolniczej jak i nierolniczej (wg klasyfikacji GUS) ciężar gatunkowy grupy pośredniej jest wystarczająco duży, aby uzasadnić potrzebę jej wyodrębnienia.

Jak wynika z przeprowadzonych obliczeń, w skali ogólnokrajowej liczba ludności utrzymującej się z mieszanych źródeł utrzymania jest bardzo wysoka — 6,6 mln osób, czyli 22,5% wszystkich mieszkańców. Szacunek ten jest znacznie wyższy od wszystkich dotychczas opracowanych. Zastanawiając się nad źródłem tych różnic, zwróćmy przede wszystkim uwagę na fakt, że poszczególne szacunki ludności mieszanej nie są ze sobą bezpośrednio porównywalne, ponieważ każdy z nich w różny sposób ujmuje treść badanej kategorii. Po drugie, większość dotychczasowych szacunków różni się od prezentowanego w niniejszej pracy tym, że pierwsze z reguły dążyły do określenia liczebności tylko podstawowej masy tak czy inaczej zdefiniowanej ludności mieszanej, podczas gdy w naszym szacunku dążyliśmy do ujęcia całej ludności utrzymującej się z rolniczych i nierolniczych źródeł utrzymania.

Rzecz jasna, zdajemy sobie sprawę, że dążąc do obliczenia całej ludności mieszanej, nie możemy uniknąć tego, by nie wliczyć do tej kategorii niektórych grup ludności mniej odpowiadających jej istotnym cechom. Takie podejście wydaje się jednak celowe, ponieważ pozwala wyodrębnić grupy „czyste”. Ma to oczywiście swoje ujemne strony, które można jednak przezwyciężyć poprzez odpowiednią dodatkową klasyfikację wewnętrzną ludności mieszanej. Próba tego rodzaju klasyfikacji zostanie przedstawiona w dalszej części artykułu.

Przechodząc do charakterystyki względnej roli ludności mieszanej w poszczególnych województwach należy przede wszystkim zwrócić uwagę na dwa fakty. Po pierwsze, zjawisko łączenia pracy w rolnictwie i poza rolnictwem odgrywa istotną rolę we wszystkich województwach, o czym świadczy fakt, że najniższy udział ludności mieszanej wynosi ok. 15% (woj. gdańskie); po drugie znaczenie tej grupy nie jest jednakowe w poszczególnych województwach, oscylując w granicach od wspomnianych 15% w województwie gdańskim do blisko 36% w woj. rzeszowskim.

Szeregując województwa według udziału ludności mieszanej otrzymujemy następujący obraz:

Odsetek ludności mieszanej
do ogółu mieszkańców

Województwa

15—20

gdańskie, warszawskie, łódzkie bydgoskie, białostockie, szczecińskie, katowickie

20—30

wrocławskie, lubelskie, olsztyńskie, koszalińskie, poznańskie, zielonogórskie, kieleckie

30 i więcej

opolskie, krakowskie, rzeszowskie

Przedstawione wyżej różnice względnej wielkości ludności mieszanej w poszczególnych województwach są uwarunkowane bardzo rozległym wachlarzem przyczyn, które częściowo wiążą się z procesem rozwojowym, jaki dokonał się w ciągu ostatnich 15 lat, a niejednokrotnie sięgają głęboko wstecz. Specjalne studia są niezbędne, aby przyczyny te wyświełlić i rzecz jasna, nie mogą one stanowić przedmiotu rozważań niniejszej pracy.

Jednym z istotnych elementów rzutujących na konsumpcję i warunki bytu ludności są rozmiary gospodarstwa domowego. Jak wykazują dane tab. 2 wydrebnione grupy ludności różnią się pod tym względem w sposób znaczny. Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym jest najmniejsza w grupie ludności nierolniczej, w której średnio na gospodarstwo przypadają 3 osoby. Podobna sytuacja istnieje we wszystkich województwach z wyjątkiem katowickiego, w którym najmniejsze gospodarstwa występują w grupie ludności rolniczej, co wiąże się prawdopodobnie ze specyficzną strukturą wieku. Jeżeli bowiem w charakterze reprezentanta struktury wieku ludności czysto rolniczej wykorzystać dane o odpowiedniej strukturze ludności rolniczej wg danych GUS, okaże się, że w woj. katowickim jest ona najbardziej „stara” ze wszystkich województw.

Tabela 1

Ludność Polski wg źródeł utrzymania w 1960 r.

Województwa		Ludność ogółem ¹	W tym utrzymująca się:		
			wyłącznie z rolnictwa	z rolnictwa i źródeł nierolniczych	wyłącznie ze źródeł nierolniczych
Polska	a	29 380	8 949	6 614	13 817
	b	100	30,5	22,5	47,0
Białostockie	a	1 097	598	204	295
	b	100	54,5	18,6	26,9
Bydgoskie	a	1 706	564	295	847
	b	100	33,1	17,3	49,6
Gdańskie	a	1 218	223	182	813
	b	100	18,3	14,9	66,8
Katowickie	a	3 265	206	640	2 419
	b	100	6,3	19,6	74,1

¹ Bez ok. 370 tys. osób w skali ogólnokrajowej nie uwzględnionych w niniejszej publikacji.

Województwa		Ludność ogółem	W tym utrzymująca się:		
			wyłącznie z rolnictwa	z rolnictwa i źródeł nierol- niczych	wyłącznie ze źródeł nierol- niczych
Kieleckie	a	1 817	801	534	482
	b	100	44,1	29,4	26,5
Koszalińskie	a	687	263	158	266
	b	100	38,3	23,0	33,7
Krakowskie	a	2 475	671	819	985
	b	100	27,1	33,1	39,8
w tym bez	a	1 999	661	792	546
m. Krakowa	b	100	33,0	39,6	27,4
Lubelskie	a	1 799	993	404	402
	b	100	55,2	22,5	22,3
Łódzkie	a	2 299	672	387	1 240
	b	100	29,2	16,8	54,0
w tym bez	a	1 594	666	373	555
m. Łodzi	b	100	41,8	23,4	34,8
Olsztyńskie	a	876	383	197	296
	b	100	43,7	22,5	33,8
Opolskie	a	927	233	304	390
	b	100	25,1	32,8	42,2
Poznańskie	a	2 400	738	583	1 079
	b	100	30,8	24,3	44,9
w tym bez	a	2 019	732	561	726
m. Poznania	b	100	36,3	27,8	35,9
Rzeszowskie	a	1 580	683	568	329
	b	100	43,2	35,9	20,9
Szczecińskie	a	761	203	145	413
	b	100	26,7	19,1	54,2
Warszawskie	a	3 458	1 042	519	1 897
	b	100	30,1	15,0	54,9
w tym bez	a	2 316	1 927	493	796
m. st. Warszawy	b	100	44,3	21,3	34,4
Wrocławskie	a	2 236	456	452	1 328
	b	100	20,4	20,2	59,4
w tym bez	a	1 808	449	436	923
m. Wrocławia	b	100	24,8	24,1	51,1
Zielonogórskie	a	779	220	223	336
	b	100	28,2	28,5	43,2

a — w tys. osób b — w %

Następną co do wielkości grupą są gospodarstwa czysto rolnicze, gdzie przeciętna wielkość gospodarstwa domowego wynosi 3,7 osoby. Odnosi się to również do wszystkich województw z wyjątkiem wspomnianego już woj. katowickiego.

Największa, przeciętna wielkość gospodarstwa domowego, licząca 4,3 osób występuje w gospodarstwach mieszanych, przy czym sytuacja taka istnieje we wszystkich bez wyjątku województwach. Należy przypuszczać, że największa liczebność gospodarstw domowych wśród ludności mieszanej wiąże się ze stosunkowo młodą strukturą demograficzną, dużą dzietnością¹ oraz faktem, że część odpływu zawodowego z gospodarstwa rolnego dokonuje się bez porzucenia tego gospodarstwa. Tak zgodny we wszystkich województwach kierunek i podobna skala odchyłań pomiędzy poszczególnymi grupami wydaje się świadczyć, że między charakterem źródła utrzymania a przeciętną wielkością gospodarstwa domowego istnieje wyraźna współzależność.

Przeciętna liczebność osób w gospodarstwie domowym jest zróżnicowana nie tylko w przekroju społecznym, lecz i terytorialnym. Największa rozpiętość pod tym względem istnieje w grupie ludności czysto rolniczej. Między województwem katowickim, w którym liczba osób na gospodarstwo jest najmniejsza (2,7) a województwem olsztyńskim, które legitymuje się najwyższym wskaźnikiem (4,4) — różnica wynosi 1,7 osoby. Różnica ta zwiększa co prawda rzeczywistą skalę rozrzutu, ze względu na wyjątkową pozycję woj. katowickiego, niemniej różnice między wojewódzkimi w grupie ludności czysto rolniczej są stosunkowo największe. W grupie ludności mieszanej rozpiętość między wielkościami ekstremalnymi (województwo katowickie 3,9, gdańskie 4,9) jest już znacznie mniejsza (0,96 osoby), przy znacznie wyższej wartości najczęściej spotykanej. We wszystkich województwach, z wyjątkiem woj. katowickiego, przeciętna na gospodarstwo waha się w granicach 3,9—4,9 osób.

Najmniejsza rozpiętość przeciętnej wielkości gospodarstwa domowego charakteryzuje ludność czysto nierolniczą (różnica między krańcowymi województwami: rzeszowski 2,8 osoby i gdańskim — 3,3 osób wynosi 0,5 osób), przy czym we wszystkich województwach liczebność osób w gospodarstwach kształtuje się w granicach 2,5—3,5 osoby.

We wszystkich grupach ludności przeciętna wielkość gospodarstwa domowego jest najwyższa na Ziemiach Zachodnich, zwłaszcza w województwach północnych.

Przedstawione wyżej terytorialne zróżnicowanie wielkości gospodarstwa domowego w poszczególnych grupach społecznych świadczy o tym, że czynnik regionalny oddziałuje na wszystkie analizowane grupy ludności. Jednak intensywność tego oddziaływania jest w poszczególnych grupach różna. Jak już wskazywaliśmy najmniejsze zróżnicowanie charakteryzuje ludność czysto nierolniczą, co świadczyłoby o tym, że czynnik terytorialny oddziałuje na tę grupę względnie najsłabiej. Łączy się to prawdopodobnie ze względnie podobną ogólną sytuacją życiową tej grupy ludności w różnych województwach oraz stosunkowo dużym nasileniem kontaktów bezpośrednich i pośrednich (prasa, radio, telewizja) między przedstawicielami tego środowiska na różnych terenach.

¹ Aczkolwiek bezpośrednich danych o strukturze wieku ludności mieszanej brak, można na ten temat wyrobić sobie zdanie na podstawie danych o strukturze wieku ludności nierolniczej na wsi (wg nomenklatury GUS), która w większości stanowi właśnie ludność mieszaną. Wg danych spisu powszechnego w 1960 r. udział dzieci w wieku poniżej 16 lat wynosił wśród ludności rolniczej na wsi 35%, a wśród nierolniczej ludności wiejskiej 44,7%. Udział ludności w wieku powyżej 60 lat wynosił odpowiednio 11,8% i 2,7%.

Najmocniej różnice terytorialne oddziałują na ludność czysto rolniczą. Można przy tym zaobserwować wyraźny związek między strukturą agrarną a rozmiarami gospodarstwa domowego. Na terenach o najbardziej rozdrobnionej strukturze gospodarstw liczba osób na gospodarstwo jest najmniejsza i *vice versa*. Natomiast duże zróżnicowanie terytorialne przeciętnych rozmiarów gospodarstwa domowego występuje wśród ludności czysto rolniczej.

Grupa mieszaną znajduje się pod tym względem w sytuacji pośredniej, a wachlarz czynników, kształtujących międzywojewódzkie rozpiętości jest szczególnie szeroki. Wydaje się to wynikać ze stosunkowo zamkniętego charakteru tego środowiska i dużego zróżnicowania jego ogólnej sytuacji życiowej w poszczególnych województwach.

Tabela 2

Przeciętna liczba osób w gospodarstwach domowych^a
Podział gospodarstw wg źródeł utrzymania 1960 r.

Województwa	Ludność ogółem	W tym utrzymująca się:		
		wyłącznie z rolnictwa	z rolnictwa i źródeł nierolniczych	wyłącznie ze źródeł nierolniczych
Polska	3,45	3,72	4,34	3,00
Białostockie	3,78	4,22	4,25	2,93
Bydgoskie	3,82	4,22	4,45	3,11
Gdańskie	3,61	4,15	4,88	3,29
Katowickie	3,11	2,73	3,92	2,97
Kieleckie	3,71	3,63	4,44	3,16
Koszalińskie	3,84	4,41	4,83	3,05
Krakowskie	3,45	3,46	4,47	2,86
w tym bez m. Krakowa	3,63	3,47	4,50	2,93
Lubelskie	3,43	3,44	4,19	2,88
Łódzkie	3,26	3,53	4,12	2,94
w tym bez m. Łodzi	3,46	3,53	4,18	3,02
Olsztyńskie	3,88	4,44	4,74	2,92
Opolskie	3,40	3,40	4,13	2,97
Poznańskie	3,60	3,98	4,37	3,11
w tym bez m. Poznania	3,74	3,96	4,42	3,14
Rzeszowskie	3,66	3,61	4,43	2,82
Szczecińskie	3,58	4,20	4,69	3,08
Warszawskie	3,22	3,68	4,07	2,86
w tym bez m. st. Warszawy	3,48	3,69	4,12	2,96
Wrocławskie	3,48	3,96	4,63	3,07
w tym bez m. Wrocławia	3,60	3,87	4,65	3,12
Zielonogórskie	3,67	3,94	4,55	3,14

^a bez ludności w gospodarstwach zbiorowych.

Jak wspomniano na wstępie, przyjęte w pracy zasady klasyfikacji wyodrębniają ludność mieszaną poprzez wprowadzenie ostrych i wyraźnych

granic podziału pomiędzy pozostałymi grupami ludności. Granicą tą był fakt obecności w gospodarstwie rolnym co najmniej jednej osoby pracującej poza gospodarstwem. Poprzednio podkreślono już zalety takiego podejścia. Ma ono jednak i swoje ujemne strony, wśród których najważniejszą jest fakt włączenia do rozpatrywanej grupy również tych kategorii ludności, które w sposób oczywisty są bardzo bliskie bądź ludności czysto rolniczej bądź czysto nierolniczej.

Mając powyższe na względzie proponujemy w dalszym ciągu pewne zwięźlenie zakresu kategorii ludności mieszanej i ograniczenie jej do zbiorowości, którą w odróżnieniu od poprzednio zdefiniowanej umownie nazwalibyśmy „trzonem” ludności mieszanej.

Koncepcję wyodrębnienia trzonu ludności mieszanej można by sprowadzić do zasady, że zarówno cechy wynikające z pracy w rolnictwie lub poza rolnictwem, jak i skala czerpanych z tej pracy dochodów występują nie w postaci szczątkowej, lecz w formie rozwiniętej, a więc odgrywają istotną rolę w warunkach bytu gospodarstw domowych i ich członków. Tak pojęta grupa ludności mieszanej tworzyłaby agregat stosunkowo zwarty dający się wyodrębnić przez fakt istotnego, a nie marginalnego wpływu dwoistości pracy, dochodów i wynikających z tego zjawiska wszystkich cech wtórnych.

Przechodząc do szczegółowych zasad wyodrębnienia „trzonu” ludności mieszanej wypada zwrócić uwagę, że realizacją sformułowanych powyżej ogólnych przesłanek mogłaby się dokonywać w oparciu o różne kryteria. Niewątpliwie najważniejszym kryterium mógłby być udział dochodów przeznaczonych na konsumpcję ze źródeł rolniczych lub pozarolniczych. Można by na przykład przyjąć, że do „trzonu” ludności mieszanej należy zaliczyć tylko te gospodarstwa domowe, w których co najmniej około 20% dochodów pochodzi ze źródeł rolniczych lub nierolniczych, włączając pozostałe gospodarstwa marginalne do ludności rolniczej lub pozarolniczej. Przyjęta granica, aczkolwiek arbitralna, wydaje się logiczna, należy bowiem sądzić, że powyżej tej granicy stałe dochody mogą być traktowane jako istotna część ogólnych dochodów.

Pozostający do dyspozycji materiał statystyczny pozwala stosować jedynie kryterium pracy w powiązaniu z wielkością gospodarstwa rolnego. Wykorzystując to kryterium przeprowadziliśmy podział wyodrębniający „trzon” ludności mieszanej zaliczając do niej ludność mieszaną w gospodarstwach od 0,5 do 5 ha oraz ludność z gospodarstw powyżej 5 ha, w których połowa albo większość osób zawodowo-czynnych pracowała poza gospodarstwem.

Dane o ludności mieszanej w proponowanym powyżej układzie prezentuje tab. 3, która oprócz liczb ogólnopolskich zawiera — jedynie w celu zasygnalizowania zróżnicowania regionalnego w tym zakresie — również dane dla woj. opolskiego i lubelskiego.

Z przytoczonych danych wynika, że znaczna większość ludności mieszanej koncentruje się w gospodarstwach domowych, dla których zarówno rolnicze, jak i nierolnicze źródła utrzymania odgrywają poważną rolę, w związku z czym utrata jednego z nich pociągnęłaby za sobą istotne obniżenie poziomu życia tej ludności.

Tabela 3

Ludność mieszana

Grupy ludności	Polska	Lubelskie	Opolskie
Ludność mieszana:			
w tys. osób: zakres „szerszy”	6 614	404	304
zakres „węższy”	4 663	298	197
w %: zakres „szerszy”	100,0	100,0	100,0
zakres „węższy”	70,5	73,8	64,8
Ludność mieszana w % ludności			
w gospodarstwach rolnych			
zakres „szerszy”	45,9	29,8	63,1
zakres „węższy”	32,3	22,1	40,9
Ludność mieszana w % ludności ogółem			
zakres „szerszy”	22,5	22,5	32,8
zakres „węższy”	15,9	16,6	21,3

Niezależnie od tego czy przyjmuje się węższy, czy szerszy zakres ludności mieszanej, istnieje problem dalszego zróżnicowania tego tak złożonego agregatu ludnościowego.

Podjęmując próbę dodatkowej klasyfikacji grupy mieszanej kierowaliśmy się po pierwsze, dążeniem do wyodrębnienia takich podzespołów ludności mieszanej, które różniłyby się między sobą stopniem „pokrewieństwa” z jedną z dwóch rozpatrywanych grup czystych. Po drugie musieliśmy liczyć się z zakresem i treścią materiału statystycznego, jaki znajdował się w naszej dyspozycji.

Biorąc powyższe pod uwagę przeprowadziliśmy następujący podział ludności mieszanej:

— **Wg obszarowych grup gospodarstw.** Wszystkie gospodarstwa podzielono na 4 grupy obszarowe: 0,1—0,5 ha; 0,5—2,0 ha; 2,0—5,0 ha i 5 ha i więcej. Podział ten nie jest zbyt szczęśliwy, ponieważ wybrane podziały są na ogół za duże, jak na potrzeby analizy ludności mieszanej. Tak np. w grupie do 2 ha należałoby co najmniej wyodrębnić jeszcze grupę do 1 ha, w grupie 2—5 ha co najmniej grupę 2—3 ha. Było to jednak niemożliwe ze względu na stan materiałów źródłowych.

— **Wg proporcji ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie i poza rolnictwem w każdym gospodarstwie domowym.** Kierując się tym kryterium wszystkie gospodarstwa domowe (mieszane) podzielono na następujące grupy:

- 1) gospodarstwa mieszane, w których większość zawodowo-czynnych pracuje wyłącznie w rolnictwie. Grupa ta oznaczona jest symbolem $R > P^1$,
- 2) gospodarstwa mieszane, w których liczba osób pracujących wyłącznie w rolnictwie i poza rolnictwem jest równa (symbol $R = P$),
- 3) gospodarstwa mieszane, w których większość albo wszyscy zawodowo-czynni pracują poza rolnictwem (symbol $R < P$).

¹ R — liczba zawodowo-czynnych w rolnictwie

P — liczba zawodowo-czynnych poza rolnictwem (poza gospodarstwem)

Podział ten zastosowano do ludności mieszanej ogółem i do ludności w każdej obszarowej grupie gospodarstw rolnych. Pojęcia ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie i poza rolnictwem przyjęto według definicji spisu. Nie wchodząc w szczegóły tych definicji ograniczymy się jedynie do ich ogólnej charakterystyki i ukazania tylko tych aspektów, które są niezbędne do prawidłowego odczytania danych liczbowych.

Ludność zamieszkała w indywidualnych gospodarstwach rolnych i pracująca poza rolnictwem, została podzielona w materiałach spisowych na 3 grupy:

- pracujących wyłącznie poza rolnictwem,
- pracujących głównie poza rolnictwem, ubocznie w rolnictwie,
- pracujących głównie w rolnictwie, ubocznie poza rolnictwem.

Stosując podział ludności mieszanej wg proporcji ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie i poza rolnictwem jako osoby czynne poza rolnictwem przyjęto wszystkie trzy w/w kategorie. Mogłaby w związku z tym powstać obawa, czy osoby te, przeciętnie rzecz biorąc, można traktować jako pełno zatrudnione poza rolnictwem. Naszym zdaniem, w zasadzie można, ponieważ po pierwsze, osoby pracujące wyłącznie lub głównie poza rolnictwem, są to osoby pracujące tam **stale**; po drugie, stanowią one przytłaczającą większość (ok. 92%) ogółu mieszkańców gospodarstw rolnych pracujących poza rolnictwem; po trzecie, nawet osoby, które podały pracę poza rolnictwem jako uboczną, musiały być poważnie zaangażowane w tej pracy; jak bowiem wykazuje praktyka spisowa, tylko takie przypadki są w trakcie spisów przez ludność ujawniane. Tak więc, jeżeli rozpatruje się ludność pracującą jako całość, można przyjąć, z małymi wyjątkami, że reprezentuje ona zbiorowość jednostek pełno zatrudnionych w zawodach nierolniczych.

Do ludności zawodowo-czynnej wyłącznie w rolnictwie zaliczono podczas spisu wszystkich dorosłych (w wieku 14 lat i więcej) mieszkańców gospodarstw rolnych (z wyjątkiem młodzieży szkolnej i osób pracujących ubocznie, głównie albo wyłącznie poza rolnictwem), którzy biorą systematyczny udział w pracach rolnych. Określenie to nie jest co prawda zbyt precyzyjne ale, znając warunki i zwyczaje pracy w polskim rolnictwie, jest ono wystarczająco ścisłe, aby stwierdzić, że przyjęte w spisie pojęcie ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie jest pojęciem bardzo szerokim, tzn. obejmuje nie tylko jednostki pełnowydajne i pełno zatrudnione, lecz również osoby, których możliwości i rzeczywisty **udział w pracach rolnych** jest znacznie mniejszy, niż jednostek pełnowydajnych (osoby w starszym wieku, znaczna część kobiet itp.).

W związku z powyższym należy uznać, że przyjęte w polskiej statystyce i wykorzystane w niniejszym opracowaniu pojęcia ludności zatrudnionej w rolnictwie i poza rolnictwem nie są w pełni współmierne. Przeciętna statystyczna jednostka ludności zatrudnionej w rolnictwie jest, z punktu widzenia rocznego funduszu czasu pracy zawodowej, wielkością mniejszą od jednostki ludności zatrudnionej poza rolnictwem.

Ponadto należy jeszcze dodać uwagi dotyczące poszczególnych wyodrębnionych grup.

Grupa R > P. Grupa ta obejmuje gospodarstwa domowe, w których były co najmniej (i przeważnie) 3 osoby zawodowo-czynne, wśród któ-

rych większość, tzn. co najmniej 2 osoby pracowały wyłącznie w rolnictwie. Pozostali pracowali albo wyłącznie poza rolnictwem albo jednocześnie w obydwu działach. Sądząc z ilościowego podziału zawodowo-czynnych między prace w rolnictwie i poza rolnictwem, grupę tę można uznać za względnie najbliższą grupie czysto rolniczej.

Grupa $R = P$. Z formalnego punktu widzenia jest to klasyczna grupa pośrednia. I rzeczywiście wiele powodów przemawia za takim właśnie jej traktowaniem. Jeżeli jednak uwzględnić, że — jak skądinąd wiadomo — pracujący poza rolnictwem rekrutują się w większości wypadków spośród mężczyzn w pełni zdolnych do pracy, wobec czego w rolnictwie pracują przeważnie kobiety albo mężczyźni w starszym wieku o niepełnej na ogół zdolności do pracy, należałoby sądzić, że znak równania między R i P ma bardzo często charakter pozorny oraz, że rozpatrywana grupa jest raczej bliższa ludności czysto nierolniczej. Wszystkie gospodarstwa omawianej grupy składają się z dwóch osób zawodowo-czynnych.

Grupa $R < P$. W porównaniu z poprzednimi jest to niewątpliwie grupa najbardziej nierolnicza, co wynika z faktu, że w $\frac{3}{4}$ tych gospodarstw nikt nie zajmuje się wyłącznie rolnictwem, a w pozostałej $\frac{1}{4}$ większość zawodowo-czynnych pracuje poza gospodarstwem. Grupa ta obejmuje gospodarstwa domowe o różnej liczbie osób zawodowo-czynnych, jednak w znacznej części są to gospodarstwa, w których tylko jedna osoba pracowała zawodowo.

Grupa B. Jest to grupa bardzo specyficzna, obejmująca gospodarstwa bez osób zawodowo-czynnych. Źródłem utrzymania ludności w tych gospodarstwach są przeważnie różnego rodzaju renty, publiczne lub prywatne oraz naturalne dochody z działki. Grupy tej nie będziemy analizować. Została ona włączona do tabeli jedynie w celu zasygnalizowania jej istnienia i pokazania skali problemu.

Reasumując powyższe uwagi można stwierdzić, z pewnym uproszczeniem, że każdy z kolejno wyodrębnionych zespołów ludności mieszanej reprezentuje zbiorowość względnie coraz bliższą typu nierolniczego. Oczywiście stwierdzenie to odnosi się tylko do zespołów jako całości, nie musi być prawdziwe we wszystkich wypadkach i z punktu widzenia wszystkich cech stanowiących o stopniu „pokrewieństwa” z ludnością nierolniczą.

Przechodząc do prezentacji głównych wyników liczbowych pragniemy zwrócić uwagę na następujące fakty (tab. 3):

1) W głównej masie indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce gospodarstwa mieszane, tzn. takie, w których co najmniej jedna osoba pracuje w zasadzie stale poza własnym gospodarstwem, stanowią ok. 46% całej ludności w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Jeżeli od ogólnej liczby gospodarstw mieszanych odjąć gospodarstwa względnie najbardziej zbliżone do rolniczych (grupa $R > P$) oraz gospodarstwa w grupie B, odsetek gospodarstw mieszanych, w których połowa, większość albo wszyscy zawodowo-czynni pracują poza rolnictwem (grupa $[R = P] + [R < P]$)¹ stanowi prawie $\frac{1}{3}$ wszystkich gospodarstw, a ludność w tych gospodarstwach 35% ogółu ludności tych gospodarstw rolnych. Można śmiało założyć, że we wszystkich tych gospodarstwach udział dochodów z pracy poza rolnictwem jest bądź niedaleki 50%, bądź nawet stanowi podstawowe źródło

¹ W dalszym ciągu obie te grupy łącznie oznaczmy symbolem $R \leq P$.

utrzymania. Jeżeli za 100 przyjmiemy się tylko gospodarstwa mieszane i ich mieszkańców, wtedy odsetek gospodarstw i ludności w grupie $R \leq P$ wyniesie w obydwu wypadkach ponad 75%.

2) Względna rola gospodarstw mieszanych, a wewnątrz tej ostatniej gospodarstw $R \leq P$ maleje wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa.

W grupie obszarowej 0,1—0,5 ha 88% gospodarstw i blisko 95% ludności utrzymuje się z mieszanych źródeł utrzymania, przy czym grupa $R \leq P$ dominuje w tym przypadku absolutnie. Zwraca również uwagę fakt, że w $\frac{3}{4}$ ogółu gospodarstw mieszanych wszyscy zawodowo-czynni pracują poza rolnictwem. Taka sytuacja jest zupełnie zrozumiała jeżeli uwzględnić, że działki do 0,5 ha, z małymi wyjątkami, trudno traktować jako gospodarstwa rolne. Ponieważ jest to jednak bardzo liczna w Polsce grupa gospodarstw (ok. 350 tys.) pomijanie jej jako obiektu odrębnej analizy, byłoby niesłuszne. Na marginesie warto również zauważyć, że prawie cała grupa B występuje na działkach do 0,5 ha oraz w gospodarstwach o powierzchni nieustalonej.

W grupie obszarowej 0,5—2,0 ha $\frac{2}{3}$ gospodarstw i $\frac{3}{4}$ ludności w tych gospodarstwach utrzymuje się ze źródeł mieszanych, przy czym udział grupy $R \leq P$ jest również bardzo wysoki wynosząc odpowiednio ok. 59 i 68%.

W grupie obszarowej 2—5 ha ludność mieszana stanowi już mniejszość. Odsetek gospodarstw mieszanych w tej grupie wynosi 38%, a ludności 45%. Najprawdopodobniej, gdyby z rozpatrywanej grupy obszarowej można było wyodrębnić grupę od 2 do 3 ha, udział gospodarstw mieszanych w tej grupie byłby zbliżony do 50%, a udział ludności byłby jeszcze wyższy. Należy więc przypuszczać, że gospodarstwa czysto rolnicze zaczynają przeważać dopiero w gospodarstwach większych niż 3 ha.

W grupie obszarowej powyżej 5 ha gospodarstwa mieszane są już zjawiskiem o wiele bardziej rzadkim, ale bynajmniej nie sporadycznym. Świadczy o tym fakt, że prawie 19% wszystkich gospodarstw i blisko 22% ludności w tych gospodarstwach czerpie środki utrzymania z pracy w rolnictwie i poza rolnictwem. Jednak charakter gospodarstw mieszanych w tej grupie obszarowej jest już z reguły inny, niż w pozostałych. Gospodarstwa $R \leq P$ i ludność w nich wynoszą już tylko mniej niż 10% ogółu gospodarstw i ludności, a w ogólnej liczbie gospodarstw mieszanych i ludności — mniejszość (44 i 47%).

3 Jak już mówiliśmy, przeciętna liczba osób na gospodarstwo jest w grupie ludności mieszanej większa, niż wśród ludności czysto rolniczej. Liczby w rubryce 9 tab. 4 wskazują, że rozpiętość ta utrzymuje się, chociaż w różnym stopniu, prawie we wszystkich rozpatrywanych przekrojach. Z drugiej jednak strony obserwujemy wyraźne zróżnicowanie przeciętnej wielkości gospodarstwa domowego, w zależności od kategorii ludności mieszanej, zwłaszcza w zależności od obszaru gospodarstwa.

4) Rubryki 10—16 omawianej tabeli zawierają dane o ludności zawodowo-czynnej w gospodarstwach rolnych w podziale na zatrudnionych w rolnictwie i poza rolnictwem oraz w powiązaniu z wyodrębnionymi grupami gospodarstw i ludności. Z całości prezentowanych danych pragniemy w tym miejscu zwrócić uwagę jedynie na dane charakteryzujące przeciętną w gospodarstwie liczbę osób, pracujących poza rolnictwem oraz udział tych ostatnich w ogólnej liczbie zawodowo-czynnych (rubr. 15 i 16). Przeciętnie

0,5—2,0	O	826	100,0	×	2 973	100,0	×	3,60	1 556	1,88	870	1,05	686	0,83	44,1
	R	297	36,0	×	757	25,5	×	2,55	473	1,59	473	1,59	×	×	×
	M	429	64,0	100,0	2 214	74,5	100,0	4,19	1 083	2,06	397	0,76	686	1,30	63,1
	R > P	39	4,7	7,4	183	6,2	8,3	4,69	127	3,26	87	2,23	40	1,03	31,5
	R = P	237	28,7	44,8	977	32,9	44,1	4,12	474	2,00	237	1,00	237	1,00	50,0
	R < P	250	30,2	47,7	1 049	35,2	47,3	4,20	482	1,93	73	0,29	409	1,64	84,9
	B	3	0,4	0,6	7	0,2	0,3	2,33	×	×	×	×	×	×	×
	O	1 094	100,0	×	4 228	100,0	×	3,86	2 454	2,24	2 949	1,78	505	0,46	20,6
	R	678	62,0	×	2 312	54,7	×	3,41	1 412	2,09	1 412	2,09	×	×	×
	M	416	38,0	100,0	1 916	45,3	100,0	4,61	1 042	2,51	537	1,29	505	1,22	43,5
2 — 5	R > P	110	10,1	26,5	557	13,2	29,1	5,06	383	3,48	273	2,48	110	1,00	28,7
	R = P	193	17,7	46,5	853	20,2	44,5	4,42	386	2,00	193	1,00	193	1,00	50,0
	R < P	111	10,2	27,0	503	11,8	26,3	4,53	273	2,46	71	0,64	202	1,82	74,0
	B	1	0,0	×	3	0,1	0,1	3,00	×	×	×	×	×	×	×
	O	1 321	100,0	×	5 923	100,0	×	4,49	3 363	2,55	3 080	2,33	283	0,21	8,4
	R	1 072	81,2	×	4 640	78,3	×	4,33	2 585	2,41	2 585	2,41	×	×	×
	M	249	18,8	100,0	1 285	21,7	100,0	5,16	778	3,21	495	1,99	283	1,14	36,4
	R > P	139	10,5	55,8	752	12,7	58,5	5,41	521	3,75	384	2,76	137	0,99	26,3
	R = P	72	5,5	28,9	347	5,9	27,0	4,82	144	2,00	72	1,00	72	1,00	50,0
	R < P	38	2,8	15,3	186	3,1	14,5	4,89	113	2,98	39	1,03	74	1,95	65,5
	B	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Legenda: O — Gospodarstwa ogółem

R — Gospodarstwa czysto rolnicze

M — Gospodarstwa mieszane

R > P — Gospodarstwa mieszane, w których większość zawodowo-czynnych pracuje wyłącznie w gospodarstwie

R = P — Gospodarstwa mieszane, w których połowa zawodowo-czynnych pracuje wyłącznie w gospodarstwie

R < P — Gospodarstwa mieszane, w których większość albo wszyscy zawodowo-czynni pracują poza gospodarstwem

B — Gospodarstwa bez zawodowo-czynnych

^a W podziale wg obszarowych grup gospodarstw nie uwzględniono gospodarstw o powierzchni nieustalonej.

na każde gospodarstwo rolne w Polsce przypada ok. 2,2 osób zawodowo-czynnych, z tego ponad 0,5 osoby pracuje poza rolnictwem. W grupie gospodarstw mieszanych na gospodarstwo przypada 2,3 osoby, z tego pracuje w rolnictwie 1 osoba, a poza rolnictwem 1,3 osób. Tak więc w całej grupie gospodarstw mieszanych większość zawodowo-czynnych, a dokładniej 56% pracuje poza rolnictwem. Gdyby uwzględnić pewną niewspółmierność pojęć osoby zawodowo-czynnej w rolnictwie i poza rolnictwem, o której wspominaliśmy poprzednio, odsetek ten byłby jeszcze wyższy. Ponieważ część osób pracujących poza rolnictwem pracuje również częściowo w rolnictwie, co łagodzi skutki wspomnianej niewspółmierności, można przyjąć, że wymieniony odsetek ludności zawodowo-czynnej poza rolnictwem w przybliżeniu odzwierciedla rzeczywiste proporcje zatrudnienia w rolnictwie i poza rolnictwem w grupie gospodarstw mieszanych.

Gdyby założyć równowagę dochodów przeznaczonych na konsumpcję liczonych na 1 zatrudnionego w gospodarstwie rolnym i poza nim wynikałoby z tego, że przeciętnie większość dochodów w grupie mieszanej pochodzi ze źródeł nierolniczych. Chociaż trudno w tym miejscu kusić się na przeprowadzenie dowodu, przyjęcie takiego założenia wydaje się rozsądne i jego korekta polegałaby raczej na przyjęciu względnie wyższych dochodów z pracy poza rolnictwem, niż z pracy w rolnictwie, tym bardziej, że większość ludności mieszanej koncentruje się w gospodarstwach drobnych, uzyskujących na ogół względnie niskie dochody z rolnictwa. Wynika z tego, że wyodrębniona grupa ludności mieszanej, jeżeli rozpatruje się ją jako całość, stanowi z punktu widzenia względnej wysokości dochodów, grupę bardziej nierolniczą.

Jeżeli będziemy kierować się udziałem ludności zatrudnionej poza rolnictwem w ogólnej liczbie czynnych w gospodarstwie jako miernikiem proporcji dochodów z obydwu źródeł, to okaże się, że ludność mieszana w gospodarstwach do 2, a prawdopodobnie również do 3 ha, jest z tego punktu widzenia zdecydowanie nierolnicza, w grupie od 2—3 ha do 5 ha proporcja dochodów jest mniej więcej wyrównana i dopiero w gospodarstwach powyżej 5 ha zdecydowanie przeważają dochody z rolnictwa.

Jeżeli na zróżnicowanie gospodarstw wg grup obszarowych nałożymy zróżnicowanie wg wyodrębnionych na zasadzie kryterium pracy kategorii, to stwierdzimy, że w zasadzie niezależnie od grupy obszarowej ludność mieszana kategorii $R > P$ większość swoich dochodów czerpie z rolnictwa, a pozostałe kategorie — ze źródeł nierolniczych. Wyjątek stanowią tutaj może tylko gospodarstwa do 0,5 i powyżej 5 ha.

*

*

*

Reasumując, w artykule naszym staraliśmy się wykazać, że przyjęty dotychczas podział ludności na rolniczą i nierolniczą oraz sposób, w jaki podział ten był przeprowadzany nie zaspokajają w pełni potrzeb analizy, kompleksowo rozumianych warunków bytu ludności, zwłaszcza w tych środowiskach, gdzie rolnicze źródła utrzymania przeplatają się z nierolniczymi. W związku z tym zaproponowaliśmy uzupełnienie tradycyjnego dwudzielnego podziału ludności wg źródeł utrzymania przez klasyfikację trójdzielną wyodrębniającą ludność czysto rolniczą, ludność o mieszanych

źródłach utrzymania i ludność czysto nierolniczą¹. Jednocześnie postulowaliśmy, aby nową klasyfikację przeprowadzono w sposób, który by nie zmuszał do podziału członków jednego gospodarstwa domowego między ludność rolniczą i nierolniczą.

Oprócz propozycji zmiany samej koncepcji podziału ludności wg źródeł utrzymania przedstawiono w artykule również próbę praktycznej realizacji tej koncepcji na podstawie wykorzystania danych Powszechnego Spisu Ludności 1960 r. Próba ta wykazała między innymi, że problemem najbardziej złożonym jest wyznaczenie linii granicznych oddzielających ludność mieszaną od pozostałych grup ludności. Problem ten rozstrzygnęliśmy w dwójaki sposób.

W pierwszej fazie nakreśliśmy bardzo szerokie granice ludności mieszanej, zaliczając do niej całą ludność w gospodarstwach rolnych (od 0,1 ha wzwyż), w których ktokolwiek z domowników pracował poza rolnictwem. Następnie spośród tak szeroko pojętej ludności mieszanej wyodrębniliśmy grupę podstawową, tzn. tę, w której dwoistość pracy i dochodów jest najwyraźniej zarysowana i odgrywa największą rolę. Oba ujęcia, szersze i węższe, wydają się na równi uzasadnione, chociaż jedno z nich może być bardziej przydatne dla jednych celów, a drugie dla innych.

Problemy związane z wypracowaniem zasad wewnętrznej stratyfikacji, szerzej czy bardziej wąsko pojmowanej ludności mieszanej stanowiły niejako drugą podstawową linię tematyczną naszego artykułu. Aczkolwiek przedstawiona koncepcja wewnętrznego podziału ludności mieszanej pozwoliła uzyskać szereg istotnych informacji charakteryzujących stopień związania z rolnictwem poszczególnych grup rozpatrywanej populacji, autorzy zdają sobie sprawę z dyskusyjności przyjętych założeń oraz z tego, że zarówno zaproponowane zasady, jak i uzyskane na ich podstawie szacunki stanowią jeden z wariantów rozwiązań.

ИЗАСЛАВ ФРЕНКЕЛЬ
ЗИГМУНТ ЖЭКОЊСКИ
В а р ш а в а

ПОПЫТКА ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛЬШИ НА 3 ГРУППЫ СОГЛАСНО ИСТОЧНИКАМ СОДЕРЖАНИЯ В 1960 Г.

С о д е р ж а н и е

Одним из основных критериев подразделения населения согласно источникам содержания, применяемых в польской статистической практике и планировании, целью которых является анализ дохода и бытовых условий, является принцип подразделения населения на: население сельскохозяйственное и не-сельскохозяйственное. Пока профессиональное строение населения, обитающего в сельских хозяйствах было более-менее однородно, т. е. пока преобладающим занятием был труд в сельском хозяйстве, подразделение на две группы было вполне пригодно для нужд анализа бытовых условий.

¹ Postulujemy uzupełnienie a nie zamianę jednego podziału przez drugi, ponieważ podział na ludność rolniczą i nierolniczą, chociaż niedogodny z punktu widzenia analizy dochodów, może być użyteczny dla innych celów.

Однако, по мере определения в Польше весьма многочисленной группы сельских хозяйств, в которых часть членов хозяйства занята в сельском хозяйстве, у части же вне-сельскохозяйственные профессии, подразделение на две группы оказалось, по мнению авторов, недостаточным. Подразделение такое, особенно в районах обладающих высоким процентом населения использующего два источника содержания, стало причиной ряда серьезных деформаций оценки действительного уровня дохода и бытовых условий отдельных слоев населения.

Принимая вышесказанное во внимание, авторы предлагают пополнить применяемое до настоящего времени подразделение на две группы, подразделением на три группы, учитывая также, как отдельную группу, группу населения использующую смешанные, сельскохозяйственные и несельскохозяйственные источники содержания.

Основной предмет настоящего труда состоит в попытке оценки населения Польши путем подразделения на 3 группы: 1) содержание основано исключительно на сельском хозяйстве, 2) содержание основано исключительно на вне-сельскохозяйственных занятиях, 3) источником содержания являются смешанные занятия.

IZASŁAW FRENKEL
ZYGMUNT ŻEKOŃSKI
Warsaw

AN ATTEMPT OF THREEPARTITE DIVISION OF POLAND'S POPULATION ACCORDING TO SOURCE OF LIVING IN 1960

Summary

One of the basic criteria of dividing the population according to its sources of living, as practiced in Polish statistics and planning for the purpose of analysis of incomes and living conditions, is the principle of bipartite division of the population into agricultural and non-agricultural population. As long as agriculture constituted the dominating area of employment the bipartite division was fully suitable for the purposes of the analysis of living conditions. However, along with the establishment in Poland of a very large number of farms where one part of workers is employed in agriculture and another part out of agriculture, the bipartite division has become, according to the opinion of the authors, insufficient. This has resulted especially in the regions possessing a very large number of population of two sources of income, a good deal of deformation in the assessment of the real level of income and that of living conditions of several classes of the population.

Having taken all this into consideration the authors suggest to replace the bipartite division by the tripartite one which would take into account, as a separate category, also the group of population having combined sources of living i. e. agriculture and other occupations. The main contents of the article consists in the attempt of the estimate of Poland's population divided into three groups: 1) living exclusively on agriculture, 2) living exclusively on non-agricultural incomes, and 3) resting on mixed income sources, the agricultural and non-agricultural ones.